

ÇEŞİTLİ YÖNLERİ İLE EMEVİLER DEVRİNDE ARAP ORDULARINDAKİ İLK TÜRKLER

Dr. Zekeriya Kitapçı
İslâm Tarihi Ast.

GİRİŞ

Hız. Muhammed'in Medine'de büyük bir ihtimamla kurduğu şehir devleti (city state) daha sonra yerini, Çin seddinden Atlas Okyanusu sahillerine kadar yayılan çok geniş bir imparatorluğa bırakırken, müslüman Araplar aynı zamanda muasır milletlere askerî, siyâsî ve dîni yönlerden üstünlemlerini kabul ettirmek için uzun seneler devam eden çetin mücadeleler yapmışlar ve sonunda bu çetin mücadeleyi parlak bir şekilde de kazanmışlardır.

Askerî üstünlüklerini (moral ve disiplin) yönünden Bizans ve Sasanîlere karşı daha ilk devirlerde bir kaç büyük zaferle kabul ettikten Araplar, dil ve din yönünden de aynı derecede önemli başarılar elde etmişlerdir. Netice de İslâm dîni büyük mücadeleler sonucu kıtalararası bir din olurken, Arapça da (tıpkı Batıda ki Lâtin-ce gibi) doğu ülkelerinde özellikle İslâm milletleri camiasında büyük bir nüfûza sahip olmuş ve asırlarca zengin bir ilim dili olarak kullanılmıştır.

Bütün bu baş döndürücü gelişmeler (VII. asrın başı), bir taraftan İslâmiyetin DEVLET olmasına yardım ederken diğer taraftan da, onun kültür ve medeniyet yönünü oluşturmuş ve Orta çağlarda eski dünya kıtalarını aydınlatacak "İslâm Kültür ve Medeniyet"nin doğmasına sebep olmuştur.

Türkler, çeşitli sahalarda yaptıkları değerli hizmetleri ile şüphesiz parlak İslâm Medeniyetinin büyük mimarları arasındadırlar. Biz bu mütevazî incelememizde, Türklerin Arapça ve diğer İslâmî ilimlerin gelişmesi yolunda yaptıkları büyük hizmetleri bir yana bırakarak, bu yazımızda sadece Emevîler Devrinde Arap ordularındaki ilk Türkler ve onların sosyal durumları üzerinde durmak istiyoruz.

a) Türklerde Askerlik Rubunun Önemi:

Şu bir gerçektir ki, Türkler insanlığın müşterek medeniyetinin gelişme ve te-kâmülüne târih boyunca yaptıkları büyük hizmet ve tesirler bir yana, Eski Dünya Kıtalarında yaşayan milletlere askerlik yönünden de derin tesir etmişlerdir. Had-

dizatında Türkler, târih sahnesine diğerk bir çok üstün meziyetleri yanısıra daha ziyâde asker bir millet olarak çıkmışlar ve çok uzun asırları kapsayan tarihî seyirleri içinde, bütün sosyal ve politik çalkalanmalara hatta büyük talihsizliklere rağmen ancak bu millî vasıfları sâyesinde ayakta durabilmişlerdir.

Onun içindir ki, basiretli Türk büyükleri, Türk milletinin bu târihi karakterinin muhafazası ve devamı için gereken her türlü hassasiyeti göstermişler ve bu asil duyguyu körleştirecek tehlikeleri ortadan kaldırmak için lüzumlu tedbirleri almaktan bir an dahi geri durmamışlardır.

Zaten Türklerin uzun asırlar boyunca göçebe bir hayat sürmeleri, bir türlü yerleşik hayata geçmemeleri, konup göçmek için daima hazırlıklı bulunmaları bir taraftan onların, düşmanlarınca yapıla gelen ani baskın ve saldırılara karşı daima hazırlıklı ve uyanık bulunmalarını sağladığı gibi diğerk taraftanda, Türk milletinin destanlara konu olan kahramanlık, yiğitlik, mertlik gibi tabii karakterlerinin körleşmesine veya silinip gitmesine hiç bir zaman meydana vermemiştir. Onun içindir ki, ta eski çağlardan beri "Türk asker doğar, asker yaşar ve asker olarak ölür" sözü bir nevi darb-ı mesel haline gelmiştir.

Hatta Türklerin, İslâm dînine girdikten sonra ve tüm varlıkları ile İslâm dînine sahip çıkmalarında, bütün bir cihanın husûmetine karşı onu asırlarca kanları ve canları ile korumalarında, İslâmiyetin, Türklerin bu üstün karakterlerini besleyici ve doyurucu bir din olmasının şüphesiz büyük tesirleri olmuştur.

Nitekim eski Türklerin, bu temel vasıflarını yok ederek yerine bir takım mistik duygular getiren bâtil dinlere sosyal hayatlarında kolay kolay yer vermedikleri ve pek fazla ilgi göstermedikleri görülmektedir.

Özellikle Türk büyükleri, bu kabil dinlerin Türk sosyal hayatına yerleşmesinin dâima karşısında olmuşlar ve onun Türk toplumuna yayılması ve dal budak salmasına pek fazla müsamahalı davranmamışlardır. Türk tarihinde, millet hayatının istikbâl ve mukadderatı ile ilgili böylesine asil davranışların gerçekten de iftihar edilecek tipik örneklerine şahit olmaktadır.

b) Eski Asya Dinlerinin Türklere Bıraktıkları Kötü Tesirler:

Meselâ, Göktürkler Devrinde, ("Hint-Baharat Yolu"nun tesiri ile olsa gerek) Budizm misyonerleri, Türk kabileleri arasında kesif bir faaliyete girişmişler, bu propagandaların pek tabii bir neticesi olarak bir çok Türkü, Budizm dînine sokmaya muvaffak olmuşlardı. Söz konusu misyonerler faaliyetlerini o dereceye ileriye götürmüşlerdir ki, biz olayların seyirinden onların Türk Hakanının bile nazarı dikkatini çektiklerini belki ona yakın çevrelere kadar sokulup, hatta Hakan'a nüfuz bile ettiklerini tahmin edebiliyoruz. O kadar ki Türk Hakanı Bilge Kağan, Budizmi (birazda Çinlilerin zıddına olarak) Gök Türklerin resmi dîni olmasını isteyecek kadar ileri gitmiştir.

Fakat yanında gün görmüş, akıllı millî özelliklerimizi gayet iyi bilen büyük devlet adamı yetmişlik TONYUKUK - HAN vardı ki, onun hâlâ hayranı olan Alaman ilim adamları bugün bile takdirlerini açıklamak için ona "*Göktürk İmparatorluğunun Bismarğı*" (1) demişlerdir. İşte o Tonyukuk Han (o zamana kadar üç Göktürk Hakanına hizmet etmiş olan bu emektar vezir) Bilge Kağana, Budizmin Türk toplumuna neye mâl olacağını izah etmiş ve

"-*Buda Dini Türkün askerlik rûhuna çok kötü tesirleri icra edecektir*" (2) diyerek onu, her nasılsa saplanıp kaldığı bu çok tehlikeli fikirlerinden vazgeçirmeye muvaffak olmuştur.

Türk milletinin millî karakteri olan askerlik rûhunun bekası için gösterilen bunca gayretlere rağmen, Budistlik, Mani, Mecûsîlik v.s. gibi eski Asya dinlerinin Türkler arasında kısmen de olsa yayıldığı ve onların şehâmet ve gayret duygularını körlettiği, cesaret ve mertliklerini dumura uğrattığı görülmüştür. Büyük Arap edibi Cahız'ın bile bu meş'um durum nazarı-ı dikkatinden kaçmamıştır. Cahız, Bizanslılarla Sasanîler arasında cereyan eden bir kısım harpler üzerinde durur ve Sasanîlerin Bizanslılara karşı bu harplerde kazandıkları zaferin sebeplerini şu şekilde izah etmeye çalışır ve derki,

" Bunun tek sebebi, Rumların Hıristiyanlık dinine girmiş olmalarıdır. Çünkü Hıristiyanlık dîni yumuşaklığı, intikam almamayı ve harp etmekten çekinmeyi emreder. Vakta ki Bizanslılar böyle bir dîne girdiler her hareketlerinde Hıristiyanlığın icabı olarak yumuşak davranmaya başladılar. Neticede (Sasanîlerle yaptıkları harplerde) perişan oldular". (3) Cahız aynı elim âkibeti Türkler içinde savunur ve derki:

"Türkler zındıklık (Budizm yahut Mani dinine) girince artık harplerde mağlup olmaya başladılar. Türlerin en kahramanlarından olan Dokuz Oğuz (Uygur) kabilesi bunun en güzeli misallerindedir. (Halbuki) Dokuz Oğuzlar, Karluk Türklerinden sayıca bir kaç misli az oldukları halde dâima ileri gideler (savaşlarda onlardan üstün olurlardı). Ne zaman ki onlar zındıklık dînine girmeye başladılar, -zirâ bu zındıklık dîni, insanları dünyadan el etek çektirmek ve yumuşaklık (uyuşukluk) telkin etmede Hıristiyanlıktan daha da kötü tesir eder- artık onların (dillere destan olan) kahramanlık duyguları yok olmuş ve şehâmet (damarları da kurumuş) gitmişti". (4)

Kahramanlıkları dillere destan olan ve pek çok Arap kaynaklarında Türklerin en haşin abilesi olarak zikredilen Dokuz Oğuzların, Buda gibi, Mani gibi eski Asya dinlerinin aralarında yayılmasıyla bir anda askerlik rûhunu kaybetmeleri sadece Cahız'ın değil diğer bir çok Arap yazarlarının da aynı hakikate parmak basmalarına sebep olmuştur.

Meselâ, Temim b. Bahr, Dokuz Oğuz kabilelerinin meskûn oldukları yerlere yaptığı seyahetler sırasında gördüğü ilginç müşâhedelerini anlatır. Onların arasında daha ziyade Budizmin yanı sıra Mani ve Zerdüştlük dinlerinin yayıldığını, hatta önceleri daha da kuvvetli olan Zerdüştlük dininin, Mani Dininin sûratle yayılmasından sonra yavaş yavaş eski kuvvetini kaybetmeye başladığını söyler. En sonunda bütün bu dinlerin, Türklerdeki askerlik drûhunu inanılmayacak kadar zayıflattığını itiraf ederek biraz önce müşâhadelere naklettiğiniz Cahız'la aşağı yukarı aynı noktaya gelir (5).

Yukarıdan buraya kadar yaptığımız bütün bu açıklamalar gösteriyorki; Türkler millî varlıklı ve bekaları ile çok yakından ilgili olarak yeni bir din seçmek için pek acele davranmamışlardır. Bilakis uzun bir bekleyişten sonra, eski Asya dinlerinin aksine İslâmiyeti, büyük bir azm ve kararlılık içinde isteyerek benimsemişler, kabul etmişler ve sonunda onun en kuvvetli müdafii olmuşlardır.

Belkide kader İslâmiyete istikbalde çok büyük hizmetleri dokunacak olan bu kadar yüce bir milletin fitratını eski Asyanın kokuşmuş inançları ile kirlenmesini dilememiştir. Neticede İslâmiyet, Orta Asya bozkırlarında, Türkler arasında kendisi gibi temiz ve sâfiyetini asırlardır muhafaza etmiş bir ortam bulmuş ve bu ortamda hiç bir kuvvetin söküp atamayacağı bir şekilde yerleşmiştir.

c) Türklerdeki Askerlik Ruhu Hakkında Bazı Müşâhedeler:

Belki'de eski Türklerin milli karakterlerine karşı gösterdikleri bu titizlik ve saygıları, bir taraftan diğer bir kısım dünya milletleri gibi tarih sahnesinden çekilip gitmelerini önlediği gibi, diğer taraftan da, hemen her devirde varlıklarının devamını sağlamaya ve cihanşümül imparatorluklar kuran büyük bir millet olmalarına sebep olmuştur. Sırf bu temel karakterleri nedeniyledir ki, Türkler tarihe "ORDU-MİLLET" olarak geçmişlerdir. Bu hususta Doğulu ve Batılı pek çok yazarlar ilginç yorumlarda bulunmuşlardır. Meselâ, C. Eliot, Türkün tarihin ilk çağlarındanberi devam edip gelen bu askerlik ruhunun azametini şu cümlelerle ifade etmektedir:

"Alelâde Türk (bile haddizatında) şerefli, haysiyetli (çok) iyi ruhlı, bununla beraber çocuklarına düşkün, hayvanlarına karşı şefkatli ve üstelik çok sabırlıdır, Fakat o harp hâleti-rûhiyesine girdiği zaman (sanki Avrupayı titreten) Hunlar (Attila) veya (Asyayı titreten) Cengiz Han gibi müthiş bir harpçi olur. Artık karşısındakileri merhametsizce hiç bir fark gözetmeksizin öldürür, yakar, yıkar (onun önüne geçmeye imkân yoktur)." (6)

İngiliz tarihçisi Toynbee çok haklı olarak Türkleri "FIGHTER-Harpçi" ve toprağa bağlı oldukları içinde "FARMER-Çiftçi" bir millet olarak kaydeder. (7) Onun içirdiği Türkler B. Lewes'in de işaret ettiği gibi her gittikleri yerde bir azınlık olmalarına rağmen daima milletleri idare eden hâkim bir sınıf bir unsur rolünde olmuşlardır (8).

Türklerin bu milli karakterleri sadece Tonybee ve Lewes gibi Garblı yazarlar değil, daha ilk devirlerden beri bir çok Arap şair ve yazarlarını da hayrette bırakmış, onların şiirlerine konu olmuş samimî beyitler söylemelerine ve hatta eserler yazmalarına sebep olmuştur. Türklerin askeri meziyetlerini ve üstünlüklerini beyan etmek üzere "Fezâil-ül-Etrak" adıyla bugün bile elden düşmiyecek kadar kıymetli bir eser yazan büyük Arap edibi Câhız; "Bir tek Türk yalnız başına (kalsa da) bir millettir" demiştir. (9) Abdü'l-kâni ise Hamase adındaki bir şiir koleksiyonunda Türklere hakkında şu beyitleri kaydetmektedir.

"Harp kızıyıp ta kan gövdeyl götürdüğü zaman Türklerin ve Cil'in sözü edilmeye başlar

Halbuki Cil'in harp meydanlarında ulu orta konuşması ve Türkün ise kahramanlıkları vardır". (10)

Osman b. Muhammed el İzzî, müslüman Türklerin kahramanlıklarını dile getirmek için yazdığı uzun bir kasidesinde ise şöyle demektedir:

"Türk askerlerinden bir bölük düşmana hücumlarında sanki gök gürültüsünü andırıyorlardı.

Onlar öyle bir millettirler ki, kendileri ile dost geçinildiği ve iyi karşılandıkları zaman melekler gibidirler. Bunun aksine eğer onlarla harbe girilirse ele avuca sığmayan ifritler gibi olurlar." (11)

d) Türklerin Askerlik Yönünden Müslüman Araplara İlk Tesirleri :

İşte müslüman Araplar, asırlık Sasanî devletini yıkıp İrani bir uçtan öbür uca kadar istilâ ettikten sonra, geleneksel Türk-İran hududunu teşkil eden Ceyhun nehrine kadar gelip dayanmışlardı. Her ne kadar onlar, ilk hamlede Türkistanı istilâ etmeye (Hz. Ömer'in kesin emriyle) pek caseret edememişlerse de, daha sonraları fırsat bulduca Ceyhun nehrini geçmekten ve Türk yurtlarına hücum etmekten bir an bile geri durmamışlardır.

Böylece Araplar, Türlerle daha pek ciddî bir harbe tutuşmadan önce, Türk Yurtlarına yaptıkları bu kabil hücumlar sırasında, onların ne yaman döğüşen, harpçi bir millet olduklarını bizzat yakından görmüşlerdir. Zamanla gelişen münasebetler sonucu, Horasan'a gönderilen Arap valileri bir taraftan Türklerin askerî sanatlarını, harp taktik ve hareketlerini taklit ederken diğer taraftan da Onları hem Arap merkezlerinde muhafız, hemde sınır boylarında çarpışan müslüman Arap askerlerinin yanısıra bir takviye gücü olarak kullanmışlardır.

Türklerin harpçilik yönünden müslüman Araplara tesirleri daha bu ilk temasların hemen akabinde başlamıştır. Bu hususta konuyu aydınlatacak kesin rivayetler vardır. Bu cümleden olmak üzere, büyük Arap komutanı Mühelleble b. Ebi Süfrah ile Türkler arasında geçen çok yaman bir boğuşmayı zikretmekte fayda vardır.

İbnü'l-Esir, Hamevî ve daha bir çok İslâm Tarih ve Coğrafyacılarının da rivayet ettiği gibi, Mühelleb askerleri ile birlikte bugünkü Pakistanın kuzey kesimlerini istilâ etmeyi düşünmüş ve Kabul istikametinde ilerlememeye başlamıştı. Kıkana (bugünkü Belcuistan) yaklaştıklarında nereden çıktıkları pek belli olmayan 18 kadar Türk cengâveri kuyrukları düğümlemiş atlarla, Mühelleb ve ordusunun üzerine öyle bir çullanmışlardı ki, o anda geçen olayları tasvir etmeye imkan yoktur. Böylece Mühelleb'le, Türkler arasında çok yaman bir boğuşma başlamıştı. Muhtemelen Cahızın, Türklerin kemendinden bütün zamanlar içinde mühüllepten başka kurtulan pek az kimse olmuştur, sözü ile bu müthiş boğuşmayı kasd etmiş olsa gerektir.

Her ne kadar Mühelleb pek ağır zâyiatlar vererek bu 18 Türk bahadırını ortadan kaldırmayı ve bu tehlikeyi gidermeyi başarmışsada Türk cengâverlerinin bu yaman hücumu onun bir gerçeği keşfetmesine sebep olmuştur. O da kuyrukları düğümlemiş atlar üstündeki Türk süvarilerinin harp meydanlarında fevkalâde çevik ve daha süratli hareket gücüne sahip olmalarıydı.

Mühelleb o günden sonra Türk cengâverlerinin bu tutumlarını takdir ederek ilk defa ordusunda bulunan atların kuyruklarının düğümlemesini istemiş ve bunun harpte Arap orduları arasında uygulanmasında da öncülük etmiştir. Artık, bundan böyle müslüman Araplar arasında, özellikle harp meydanlarında atların kuyruklarının düğümlemesi bir teâmül hâline gelmiştir (9). Bu rivayetler diğer taraftan Türk nüfuz ve tesirinin o devirlerde nerelere kadar uzandığı ve yayıldığı hakkında da bir fikir vermektedir.

I- TÜRKLERİN ASKERİ MAKSATLARLA BÜYÜK ARAP ŞEHİRLERİNE GÖNDERİLMESİ

Yukarıda da belirtildiği gibi Horasana gelen Arap valileri çeşitli vesilelerle Türk yurtlarına karşı düzenledikleri bu ilk akınlarda elde ettikleri sayısız ganimetler yanısıra pek çok Türkü de esir alarak geri dönerlerdi. Bu esirlerden büyük bir kısmı Arap kentlerine sevk edilmiştir. Türk asıllı bu köleler büyük şehirlerde, smır boylarında, halife ve devlet büyüklerinin saraylarında askerî maksatlarla kullanıldığı gibi büyük bir kısmı da muntazam askerler olarak teşkilâtlandırılmış müslüman Arap ordularının yanında bir takviye gücü olarak kullanılmışlardır. Bu cümleden olmak üzere Basraya yerleştirilen Türk-Okçularını zikredebiliriz.

Yakut' *al-Hamevî* eserinde "al-Buhariye" kelimesi üzerinde durarak bu kelimenin Basrada pek meşhur bir semtin ismi olduğunu kaydeder ve şu açıklamalarda bulunur:

Ubeydullah b. Ziyad Türkistana yaptığı seferlerin birinde meşhur Buhara şehrine de bir baskın yapmış ve bir kısım gençleri esir alarak geri dönmüştür. Daha sonra Basraya gelen Ubeydullah bu esirlerin bir kısmını şehrin uygun bir semtine yerleştirmiştir. Hamevî buraya onun için "Buhariye" denildiğini daha önceleri Basrada böyle bir semtin olmadığını, ancak bu iskândan sonra burasının söz konusu isimle tanındığını ve böylece meşhur olduğunu kaydeder. (13)

Büyük tarihçi Belazûri bu hadise üzerinde daha geniş bir şekilde durmakta ve konuyu bir çok yönlerden aydınlatacak şu hususları kaydetmektedir:

Ziyad vefat edince Muâviye Horasana vâli olarak onun oğlu Ubeydullah b. Ziyadı tayin etti. Ubeydullah bu sırada 25 yaşlarında bulunuyordu. Bu genç ve atak vâli 20,000 kişilik bir kuvvetle Ceyhun nehrini geçti ve Buharaya doğru ilerlemeye başladı. (673)

Buharaya o sıralarda yerli halkın HINIK-HATUN (x) diye hürmet ettiği bir kadın bakıyordu. Ubeydullah'ın Baykenti geçipte Buharaya doğru ilerlediği

(x)-HINIK-HATUN: oğlu Tuğşadın yerine velâyeten uzun zaman Buhara melikesi olmuştur. Tarihi kaynaklardan hakikaten çok dirayetli ve ayrıca idareci bir kişiliğe sahip olduğunu anladığımız bu Hatunun gerçek adının ne olduğu hakkında çeşitli rivayetler vardır.

İbn. Cerir, onun asıl adını Kıbac -Hatun olarak zikreder (14) ez-Zehair, de Feth- Hatun olarak kaydedilmiştir. (15) İbn. Hubeybin kitabında ise, Arapları bir hayli uğraştıran bu kadının ismi Kınık-Hatun olarak beyan edilmiştir. (16)

Hatunun asıl adını Kıyık veya Kıyıç olarak kaydedenlerde olmuştur. Böylelikle onun büyük Türk boylarından biri olan Kayı boyundan olduğuna işaret edilmek istenmiştir.

duyulunca Hınık-Hatun, civar şehirlerdeki Türk mahalli hanlıklarına haberler göndererek bu Arap vâlisine karşı koymak için yardım talebinde bulundu. Pek hazırlıksız bir şekilde oldukları anlaşılan ve acele Hatunun yardımına koşan bu Türkler ne yazık ki, daha Buharaya yaklaşma imkânı bulmadan Arap askerleri tarafından önleri kesilerek tamamen yok edilmişler ve muharebe dışı bırakılmışlardır.

Bundan sonra Araplar kuşkusuz bir şekilde Buharaya daldılar. Hatuna sulh talebinde bulunmaktan başka çıkar bir yol kalmamaştı. Ubeydullah, ancak kendisine 100,000 kişinin esir olarak verilmesi şartıyla bu barış teklifini kabul etti. Daha sonra esir aldığı bu Buharalıların bir kısmını Basraya beraberinde götürerek yerleştirmiş ve ayrıca onlara maaş da bağlamıştı. (14)

İbn Cerir, Belazürinin bazı yönlerden kapalı olarak geçtiği bu rivayetler üzerinde dahada aydınlatıcı bilgiler vermektedir. O, Basraya yerleştirilen bu Türk Okçularının sayısının 2,000 kişi civarında ve üstelik bunların ok atmada pek mahir kişiler olduklarını beyan etmektedir. (19)

al-Ikdü'l-Ferid'de ise bu kişilerin köle oldukları, çok güzel ok attıkları açık beyan edildikten sonra bunlara nisbetle Basranın bu semtine "Buhariyet-ü-Ziyad" denildiği kaydedilmektedir. (20)

Fezail'ül-Etrak müellifi Câhiz, ok atmada pek mahir olan bu Türklerin Yemamede baş kaldıran Arap bedevilerine karşı kullanıldığı ve onların bastırılmasında büyük yararlıklar gösterdiklerini zikretmektedir. (21)

Böylelikle Basranın bu kesimi Türklerin yaşadığı bir nevi askerî karargâh veya bir baka tabirle kışla mahiyetini almış oluyordu. Şehirlere Türk unsurundan askerler yerleştirmek -özellikle hilafet merkezine- daha sonra değil Abbasiler, Emeviler devrinde bile bir kısım halifler arasında çok geçmeden âdet haline gelecektir. Bazı kaynaklarda Reşid et-Türkîden bahsedilmektedir. Reşid, Ubeydullah, b. Ziyadın kölesi ve aynı zamanda onun en kıymetli adamlarındandır. Belki de Reşid, Buharadan getirilip Basraya yerleştirilen 2,000 okçudan ilk temayüz etmiş kimselerden biri olsa gerektir.

Emeviler Devrinde, bilhassa İslâmî fetih hareketlerinin doğu istikametinde gelişmesi sayesinde çeşitli vesilelerle Türkistanın iç kısımlarından başlayarak Arap şehirlerine doğru yönelen bu akımın daha da süratlendiğine şahit oluyoruz. Hatta bu kabil köle sevkiyatı ile uğraşan ve bu yoldan zengin olan kimseler bile bulunduğu bir gerçektir. Meselâ,

Taberi, hicri 133/740 senesi hadiselerinden bahsederken, Mukatil b. Ali es-Sa'di nin üzerinde durmaktadır. Taberinin rivayetlerinden anlaşıldığına göre Mukatil'in, Türkistan'ın iç kısımlarından Arap kentlerine özellikle hilafet merkezine Türk asıllı köleler getirdiği ve bununla bir dereceye kadar iftihar ettiği anlaşılmaktadı. Hatta Taberi, Mukatilin bir defasında 150 kadar Türk gencini halife

Hişama sunduğunu da kaydetmektedir. (22) Bilhassa halifeye takdim edilen bu kölelerin, saray muhafızları olarak kullanılmaları gayet tabii olsa gerektir.

Yine Taberi çeşitli nedenlerle, milâdi 716 senesinde ayaklanan Azerbeycan (Hazar) Türklerinden bahsederken onları çok ağır bir şekilde bastıran Hatem b. Numanın 50 Türkü beraberinde getirdiğini ve bu Türkleri halife Ömer b. Abdül Aziz'e takdim ettiğini yazmaktadır. (23)

A) Emevî Saraylarındaki İlk Müslüman Türk Muhafızları :

Yukarıda da işaret edildiği gibi çeşitli vesilelerle İslâm merkezine kâfileler hâlinde sevk edilen bu Türk asıllı kölelerin büyük bir kısmı saray muhafızlığı gibi çok önemli görevlerde kullanıldıkları görülmektedir. Emevîlerin daha ziyade kendi ırkdaşlarına önem verdiği ve devleti koyu bir Arap milliyetçiliği çerçevesi içinde idare ettikleri ve devlet işlerinde özellikle önemli görevlerde Arapların dışında olanlara pek fazla itibar etmedikleri göz önüne getirilirse saray muhafızlığı gibi çok ciddi bir görevde hiçte küçümsenmeyecek miktarda Türk unsuruna yer vermeleri üzerinde geniş yorumlar yapılacak önemli bir durum arz etmektedir.

Bütün bu açıklamalara rağmen karşımıza şöyle mühim bir suâl çıkmaktadır:

Türklerin, özel saray muhafızları olarak kullanılmaları bilhassa Emevîler devrinde ne zaman ve hangi halife devrinde başlamıştır.?

Bu suale kesin bir cevap vermek bugün için pek mümkün değilse de tarihi kaynaklardan Emevî halifelerinden Abdülmelik b. Mervan'ın (685-705) özellikle FERGANE Türklerinden kurulu bir saray muhafız birliği bulunduğu bir gerçektir. (24) Hatta Mervan'ın bu Türk asıllı muhafızları önemli görevlerde kullandığı ve bazı huzursuzlukların giderilmesinde onlardan geniş ölçüde yararlandığı ayrıntılı olarak zikredilmiştir.

Abdülmelik b. Mervan'ın Emevî hanedanının ilk halifelerinden biri olduğu nazarı itibara alınırsa Türklerin saray muhafızlığı görevine hilafet merkezinde daha erken devirlerden itibaren başladıkları kolayca anlaşılmaktadır. Filhakika belki de Mervan'dan önce başlayan saray muhafızlarının müslüman Türklerden teşekkül etmesi keyfiyeti, daha sonra gelen halifler arasında bir nevi taamül haline gelmiş ve diğer halifler de küçümsenmeyecek miktarda Türklerden kurulu saray muhafızları bulundurmışlardır. Bu teamül ve geleneğin değil Emevîler devrinde, onların yerine kurulan Abbasîler devrinde bile devam ettiği yine temel kaynakların ortaya koyduğu gerçekler arasındadır.

Daha ziyade güçlü kuvvetli ve heybetli Türklerden kurulu bu muhafızlar zaman zaman dış ülkelerden İslâm halifesini ziyarete gelen yabancı sefirler, dostluk hey'etlerini karşılamakta kullanılır ve bugünkü tabiri ile bir merâsim kıtası görevini ifâ ederlerdi. Hernekadar Abbasîler devri ile ilgili isede İbn Abdü Rab-

bih'in bu hususlarda parlak rivayetleri vardır. O, Harun Reşid devrinde Hint hükümdarları tarafından İslâm halifesinin gönlünü almak için pek kıymetli hediyelerle donatılan debdebeli ve tantanalı bir hey'etin halifeyi ziyaretinden bahsederek şöyle demektedir:

"Hint hey'eti hediyeleri ile birlikte halifeyi ziyaret etmek için Bağda'da geldiklerinde, Harun Reşid saray muhafızı olan Türklere tam teçhizatlı bir şekilde ve iki saf üzerinde, (karşılıklı olarak) aynı hizada durmalarını emretti. Türler, hey'etin geçeceği yolun iki tarafına iki saf halinde durdular. Zırhlarını giymişler ve öyle bir duruşları vardı ki gözlerinden başka bir tarafı da görünmüyordu. Hint hey'eti bu Türklerin arasından geçerek halife tarafmdan kabul edilmişlerdi." (25)

B) Türk Muhafızlarının Halifeye Yardımları :

Yukarıda da belirtildiği gibi, Emeviler devletinin daha ilk devirlerden başlayarak sonuna kadar üstün kabiliyetleri ile Arap komutanlarının ve bazı halifelerin nazarı dikkatini çeken Türkler bir taraftan, saray muhafızlığı yapmanın sorumluluklarını ifa ederken diğer taraftan da bazı huzursuzlukların bertaraf edilmesinde halifenin güvendiği sadık kimseler olarak hizmet etmekten geri kalmamışlardır. Bunun en ilginç misâlini, Abdülmelik b. Mervan devrinde cereyan eden bazı olaylar sırasında görmekteyiz.

Ebu'l-Fidanın, Hicri 79. /m. 698 senesi hadiseleri arasında ayrıntılı olarak bildirdiği gibi bir defasında, Mervan onları Haris b. Abdürrahman'ın üzerine göndermiştir. Biz olayı Türklerin bu kabil hadiselerle karşı takındıkları kesin tavırları göstermesi bakımından çok ilginç bulduğumuz için kısmen de olsa hulâsa etmekte fayda görüyoruz.

Şöyleki; İslâm tarihinde zaman zaman örnekleri görülen yalancı peygamberlik olaylarından birine de bu şahıs öncülük etmiştir. Şam'da yaşayan Haris sonraları Kudüse gelmiş, kendisinde bir takım fevkalâdelikler olduğunu vehm ederek peygamber olduğuna inanmaya başlamış ve halk arasında kesin bir propagandaya girişerek bir hayli taraftar toplamıştır. Çeşitli maksatlarla etrafına toplanan ve bir kısmı da gerçekten aldatılmış olan bu kimseler, kapılmış oldukları dîni duyguların da tesiri altında kalarak zaman zaman taşkınlıklar yapıyorlar, bir taraftan halkın inançlarını ifsad ederken, diğer taraftanda ardı arkası kesilmeyen bir takım huzursuzlukların doğmasına ve üstelik çoğalıp yayılmasına yardım ediyorlardı.

Gün geçtikçe bu yalancı peygamberin etrafında toplanan kimselerin sayısı artıyordu. Öyleki, Kudüsteki Harisin bu tutumu, Şam'daki halifeyi hakikaten rahatsız etmeye başlamıştı. Artık bu adama ve yaptıklarına bir son verilmeliydi.

Etrafindakiler Halifeye sarayında bulunan Türklerden bir bölük asker göndermesini ve ancak onların kolaylıkla bu serkeşin hakkından gelebileceklerini söylediler. Ebulfida, Türklerin Kudüste gösterdikleri yararlılıklarını şu şekilde anlatır:

Türkler Kudüse gelince komutanları Kudüs vâlisine şehirde ne kadar şem'a varsa toplamasını ve her şem'ayı bir adamın eline vermesini emretti. Bu adamlar gece şehrin sokaklarına dağılacaklar ve *yak!* emri verilince şem'alarını yakacaklardı. Böylelikle yalancı peygamber ve onun adamlarının karanlıktan istifade ederek dağılmaları ve bir takım taşkınlıklarda bulunmaları önlenmiş olacaktı.

Sonra Komutan, adamlarının bir kısmı ile bizzat Harisin bulunduğu eve gitti ve kapıcısına:

— Allah'ın peygamberinden ! yanına girebilmem için izin istiyorum dedi. Kapıcı bu saatte mümkün değildir, ancak sabah olunca sana müsâade edilir cevabını verdi. O zaman Komutan, ellerinde şem'alarla bekleyen Türk askerlerine:

— Yakınız! emrini verdi. Ortalık sanki bir gündüz gibi olmuştu. Daha ziyade Ferganeli olan bu Türkler zorla Harisin bulunduğu eve girdiler. Onu derhal yakalayarak komutanlarının önüne getirdiler. Zavallı adam kendisini yakalayan Türk-yere şöyle diyordu: "Deki, eğer ben Haktan sapmışsam bu sapışımın günahı kendi nefsim'e âittir." (x) Türkler adamın kendisini haklı göstermek için ileri sürdüğü bu mantık oyunlarına pek önem vermemişler ve:

— O bizim Kur'anımızdır. Sen gerçekten peygamber isen kendi kuranını getir demişlerdir.

Sonra durum halifeye bildirilmiş ve neticede bu yalancı peygamberin boynu uçurularak cesedi de bir dere kenarında asılmıştır (26).

Bütün bu açıklamalar, Türklerin daha Emevîler Devletinin kuruluşunu müteakip halifenin maiyyetinde bulduklarını ve saray muhafızlığı gibi çok önemli bir görevin kendilerine verildiğini göstermektedir. Halifeler, bunun yanı sıra memleket içinde zaman zaman çıkan bazı huzursuzlukların halledilmesinde onlardan geniş ölçüde yararlanmışlardır.

(x) Kur'an-ı Kerim'in Sebe' sûresinin 50. âyetinin meâlidir.

II- ARAP ORDULARINDAKİ İLK TÜRKLER HAKKINDA AÇIKLAMALAR

A) Müslüman Türklerden Kurulan İlk Ordu: (Mevâliler)

Hilafet Emevîlere geçipte, İmparatorluğun hudutları doğuda genişlemeye başlayınca, müslüman Araplar İrani çığneyerek bir anda Ceyhun Nehrine kadar dayanmışlar ve pek tabii olarak Türklerle daha yakından temas etme imkânlarını bulmuşlardır. Bu çeşitli temaslar neticesinde onların gerçekten cesur, harpçi, çok yaman döğüşen bir millet olduğunu görmüşlerdir.

Aşağıda nakledeceğimiz bazı rivayetler Türklerin buhususta Araplara nasıl bir intiba bıraktıklarını göstermesi bakımından önemli bir mahiyet arz etmektedir. Câhız Türklerin, atıcılık ve binciliklerine ve onların bu sahalardaki maharetlerini şu cümlelerde tasvir etmeye çalışır ve derki:

”Türk avının üzerine dalan kuşlara dahi ok atar ve isabet ettirir. O son süratle koşan atının üstünde bile öne, arkaya, sağa ve sola hatta aşağıya ve yukarıya dahi maharetle ok atar”. (27)

İbn. Fadlan ise meşhur risalesinde, bu hususta başından geçen ve hakikaten ilginç olan bir olayı anlatarak derki:

”Ben bir Türkü gördüm. Onun çok güzel ata bindiğini ve ok attığını söyüyorlardı. Nihayet bir gün (*uzun seyahatimiz sırasında*) o bize kılavuzluk ediyordu. Bu arada havada bir ördek topluluğu çıkıvermesin mi? Hemen o Türk yayını onlara doğru çevirdi ve atını mahmuzlayarak kuşlara karşı vaziyet aldı ve okunu attı. Birde ne görelim, Türk ördeği vurarak yere düşürmüştü”. (28)

Yine büyük Arap yazarlarından Sealibî: ”Yunanlıların filozofları kadar Türklerinde atıcılığı meşhurdur”, demektedir. (29)

İşte Arap vâlilerinin Türkerin bu millî karakterlerini anladıktan sonra, onları yeni gelişen hadiseler karşısında değerlendirmeleri daha ziyade bu görüş açısından olmuştur. Müslüman Araplar, Türk kapılarını döğmeye başladıkları zaman, Horasana gelen vâliler zaman zaman düzenledikleri seferlerle sık sık Ceyhun nehrini geçerek Türk şehirlerine hücum ediyorlardı. Genellikle Türk şehirlerine yaptıkları bu sürekli akınları sırasında, bir taraftan Türklerle çok ağır zayıatlar verdirirken, diğer taraftan da pek çok Türkleri esir alarak beraberlerinde getiriyorlardı.

Her ne kadar onlar bu yiğit Türkleri köle olarak satmak suretiyle çok büyük meblağlar kazanmışlarsa da, sonraları asker olarak kullanmak lüzumunu duymuşlardır. İşte Türklerden müteşekkil ilk ordu birlikleri bu esirler ve kölelerden kurulmuştur. Temel kaynaklarda bu hususları yeteri kadar aydınlatacak rivayetler bulunmamaktadır.

Bilindiği gibi Ubeydullan b. Ziyad'dan sonra Horasana Said b. Osman, vâli olarak gönderildi. 674.

Said b. Osman kendisinden önceki vâlilerin yaptıkları gibi Ceyhun nehrini geçerek Semerkanta yürüdü. *Büyük bir kuşatmadan sonra şehri almaya muvaffak oldu.* Said, bu harplerde bir çok ganimet elde ettiği gibi eli silah tutabilecek 30,000 kadar Türk gencini de esir alarak askeri üssü olan Merv'e döndü.

Bu şekilde Türklerle daha yakından temas etme fırsatını bulan Said, onların gerçekten harpçi bir millet olduklarını yakından görmüş, Arap ordularının yanı sıra özel bir takviye gücü olarak techiz edilmelerinde büyük faydalar sağlanacağını düşünmüştür. Böylelikle Said b. Osman, Semerkant'dan aldığı esir Türkleri ilk defa techiz ederek onlardan müteşekkil Türk ordusunu kurmuştur.

Said b. Osman'dan sonra Horasan'a gelen Arap vâlileri Türkistana yaptıkları akınlar sırasında esir aldıkları Türkleri asker olarak techiz etmeye devam etmişler ve feth hareketlerinde gerektiğinde onlardan büyük ölçüde yararlanmışlardır. Bu Türk birlikleri ihtiyaç anında kullanılmak üzere dâima Arap komutanlarının emrinde hazır vaziyette beklerlerdi.

Türkistanı büyük bir Arap hegemonyası altına alan ve Baykent, Semerkant, Buhara gibi Türkistan şehirlerini birer birer fetheden Kuteybe b. Müslime gelince: O, on seneden fazla süren askerî hareketi sırasında Türklerden hem mâlî hem de insan gücü yönünden geniş ölçüde yararlanmış ve kendisinden önceki vâlileri gibi Türkleri techiz ederek Arap ordularının yanında bir takviye gücü olarak kullanmıştır. Yukarda da işaret edildiği gibi Semerkantın ele geçirilmesinde bu Türklerin büyük çapta yararlılıkları görülmüştür.

Bilindiği gibi Kuteybe, Semerkantı, daha önce yapılan anlaşmayı hiçe sayarak istilâ ettikten sonra, kendisi yeniden bir anlaşma daha yapmıştır. Bu anlaşma gereğince yerli halkın eli silah tutabilecek güçte ve kuvvette olması şartıyla 10,000 kişiyi esir olarak aldı. İbn. Cerir tarafından zikredilmiştir. (30)

Buharayı fethettikten sonra ise Hamevî yine Kuteybenin 50,000 kişiyi esir aldığını kaydetmektedir. (31) Pek tabiidir ki Kuteybe bu esirlerden büyük ölçüde yararlanmış ve onları Arap ordularının yanında bir asker olarak kullanmıştır. Dr. H. İ. Hasan bu hususta bazı rakamlar vererek şöyle demektedir:

"Kuteybe bilhassa Buharayı aldıktan sonra sadece şehrin sosyal işleri ile ilgili bir kısım hareketlerle yetinmemiş, bu hareketlerini orduya da teşmil etmiştir. O sıralarda çarpışan arap ordularının miktarı 9,000 Basralı, 7, 000 Beni Bekr

kalibesinden, 10,000 Beni Temim kabilesinden, 4,000 Abdülkaysa kabilesi, 10,000 Beni Ezd kabilesinden, 7,000 Kufe halkından olmak üzere ceman 46,000 kişiden ibaret bulunuyordu. Bunlardan 7,000 Deylemli köleler idiler. Kuteybe Buharayı aldıktan sonra yerli halktan 10,000 ile 20,000 kişi arasında değişen bir ordu kurmuştur." (32)

Bununla beraber Türk birlikleri zaman zaman müslüman Arap askerlerinin yanı sıra büyük kuşatmalara iştirak etmişler ve kesin sonuçlu neticelerin alınmasında şüphesiz önemli derecede müessii olmuşlardır. O kadar ki Gibb, Semerkantın Kuteybe tarafından tekrar fethedilmesinin ancak bu Türklerin yardımı sayesinde süratle tamamlandığını kaydetmektedir. (33)

B) Türk Askerlerinin Sosyal Durumu :

Bütün bunlara rağmen, müsüman Arap orduları safında çarpışan ve kesin zaferlerin kazanılmasında büyük yararlılıklar gösteren Türk askerlerine gereken ihtimam ve önemin verildiğini iddia etmek biraz safdillik olur. Onlar dâima bakımsız ve perişan halde bırakılmış ve ister istemez ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmüşlerdir. Bu durum, Emevî Halifelerinden Ömer b. Abdül Azizi ziyaret eden bir heyet tarafından bütün açıklığı ile ortaya konulmaktadır.

Büyük tarihçi Taberi, Cerrahın Horasan vâililiği sırasında Şam'a kadar gelen bir hey'etten bahsetmektedir. Dirayetli daha doğrusu konuşmasını bilen kimselerden kurulu olduğu anlaşılan bu hey'etle Halife Ömer arasında geçen konuşmalar, Türkistan halkına ve Arap ordularındaki müslüman Türklere ne şekilde muamele edildiğini bütün incelikleri ile gözler önüne sermektedir.

Ömer, Horasandan gelen bu hey'etle yakından ilgilenmiş ve onların samîmî bir şekilde dertlerini ve şikâyetlerini dinlemiştir. Taberiye göre Ömer hey'etten olduğu halde kendi hâlinde uran ve konuşmalara hiç katılmayan bir adama döndü ve :

- Sen bu hey'etten değil misin? dedi. Adam,
- Evet, bu hey'ettenim dedi.
- Öyle ise seni konuşmaktan alıkoyan şey nedir?

O zaman adam:

"—Ey Müminlerin Emiri dedi. Harbeden 20,000 köle (Türk) vardır. Bunlara ne bir aylık verilir ne de yiyecek. Perişan bir halde harbe sürüklenirler. Ehli zimmet (Türkler) den bir o kadarı damüslüman olmuşlardır. Buna rağmen

men onlardan hala haraç alınmaktadır. (x) Başımızdaki vâli (*Cerrah*) ise ise bambaşka bir adamdır. İrkçı bir zorbadır. Hitab etmek için minberlerimize çıkar ve halka karşı ulu orta konuşmaktan hiç çekinmez. Şöyle der:

(—*Size eza ve ceza etmek için geldim. Bugün ben ırkına düşkün bir adamım. Allah'a yemin ederek söylüyorum ki, benim milletimden olan bir kimse (Arap) benim için diğer milletten olan yüz kişiden daha sevgili ve makbuldür.*) Bütün bu yaptıklarından sonra o zülüm ve merhametsizlikte başımızda sanki Haccanın kılıçlarından bir kılıç gibidir.” (34)

Halife Ömer'le, Türkistandan gelen hey'et arasında geçen bu konuşmalar, üzerinde durduğumuz konuya bir çok yönlerden ışık tutmaktadır. Horasana gelen vâlilerin ve diğer devlet adamlarının yerli halka karşı takındıkları tavır ve hareketleri, bu toplantıda en basit ve açık kelimelerle en güzel şekilde ifade edilmiştir.

Bu konuşmalardan kolaylıkla anlaşılacağı üzere, Emevî ordusunda çarpışan müslüman Türk askerlerine hiç bir zaman yeteri kadar önem verilmemiştir. Emevîler devrinde Türkistanda dahil, Doğu; (Türkistan ve Sind) Batı; (Afrikanın kuzey kesimleri ve İspanya) Kuzey, (Anadolu, Azarbeycan ve Kafkasya) istikametinde gelişen fetih hareketleri ile elde edilen ganimetler sonucu müslüman cengâverler büyük bir servete ve zenginliğe sahip oldukları hâlde, aynı saflarda çarpışan Türklerin bu ganimetlerden nasipleri yok denecek kadar azdır.

Onlar her nedense Taberinin de kaydettiği gibi ihmal edilmiş, âdeta boğaz tokluğuna çalıştırılmışlardır. Bir misâl olarak kaydettiğimiz bu muhavereden de anlaşılacağı üzere Emevî ordularındaki Müslüman Türklerin sosyal durumları sessiz ve sâkin duran, lâkin kendisine İslâmın âdil Hâlifesi tarafından konuşma müsâadesi verildiği zaman bu çok acı gerçekleri samîmî olarak en iyi bir şekilde dile getiren o müslümanın büyük bir vukufu tasvir ettiği manzara çerçevesindedir.

(x)

(x) Ehli, zimmet veya zimmiler, müslüman ahd ve emanına girmiş, yahud İslâm hükümetinin tebaiyyetini kabul etmiş gayri müslimlerdir. Müslüman idareciler bu kabil kimselerin her türlü emniyet ve selâmetini sağlamaya mecburdurlar. Buna karşı ehli zimmet'de devlete karşı belirli bir miktarda vergi ödemekle mükellef tutulurlardı ki buna İslâm hukukunda haraç veya cizye denir. Eğer zimniflerder biri ihtiyarı ile hiç bir zorlama olmadan İslâm dinine girerse ondan bu vergi otomatikman düşer. O da tıpkı diğer üslümanlar gibi cemiyette aynı, eşit haklara sahip bir kimse olur.

Fakat burada mevzubahs edilen ehli zimmet müslüman olmak için âdeta çırpınan fakat her ne nedense Emevî devlet adamları tarafından binbir türlü müşkülât çıkartılan ve hiç bir şekilde anlayış gösterilmeyen kimselerdir.

(x) Halife Ömer, Horasan vâlisi Cerrahın bu şekilde bir çok yolsuzluklarını duyduktan sonra onu derhal azlederek Şama çağırmıştır.

SONUÇ

Türkerden yararlanma ve onları asker olarak kullanma keyfiyeti Horasana vâli olarak gönderilen hemen hemen bütün Arap komutanları tarafından üzerinde dâima önemle durulmuştur. Bir başka deyimle Said b. Osman tarafından nüvesi kurulan ilk müslüman Türk ordusu, Arap dünyasındaki bütün politik ve sosyal dalgalanmalara rağmen Emevîler devri boyunca vücut ve varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Hişam b. Abdülmelik zamanında Horasana vâli olarak gelen Nasr b. Seyyar (738) Türk yurtlarında kesin Arap hâkimiyetini sağlamak için bir çok harplerde bulunmuştur. Pek tabii olarak bu uzun süren harplerde Türklere asker olarak hiçte küçümsenmeyecek bir tarzda yararlanmıştır. Hatta İbn. Cerir Seyyarın Taşkenti feth etmek için hareket ettiğinde beraberinde 20,000 kişilik bir Türk ordusunun bulunduğunu kaydetmektedir. (35)

Bu rakam aynı zamana müslüman Arap ordularının yanısıra çarpışan Türklere mevcudiyeti hakkında da bir fikir vermektedir. Osmanlı ordusundaki Yeni çerilerin miktarının 8 veya 10,000 civarında olduğu düşünülürse Arap ordusundaki Türklere sayılarının bir hayli kabarık olduğu göze çarpmaktadır.

Emevîler Devleti yıkılıp da yerine Abbasiler Devleti kurulduktan sonra ise Türklere tutum ve durumu çok kısa bir zamanda değişmiştir. Ordu tamamen müslüman Türklere kurulmuş ve yüksek komuta mevkileri Türk asıllı generallerin eline geçmiştir. Devlet ve hükümet idaresinde Türk asıllı kimseler büyük yerler işgal eder olmuşlardır. Dolayısıyla hilafet ülkelerindeki Türk nüfusu ve tesiri gözleri kamaştıracak bir hâle gelmiştir.

Biz bu önemli konu üzerinde imkânlarımız müsâit olduğu taktirde bir başka incelememizde daha etraflıca durmak istiyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

- 1- Ligeti, L., Bilinmeyen İç Asya, İst. 1970, II, b. 18.
- 2- Batrhold, T. W., Tarih et-Türk Fi Asya el-Wusta, Kahire, 1958, s. 12.
- 3- en-Necm, V. Taha., el-Cahız vel-Hadiratül-Abbasiye, Bağdad, 1965, s. 120.
- 4- en-Necm, V. Taha, a.g.e., s. 130.
- 5- Barthod, W., a.g.e., s. 52.
- 6- Eliot, C., Turkey in Europe, London, 1945, s. 93.
- 7- Halling, G., A Study in Turkish Values, London, s. 16.
- 8- Lewis, B., The Middle East and West, London, 19-20.
- 9- el-Cahız, Fezailü'l-Etrak (Resailü'l-Cahız), Kahire, 1964, I, s. 65.
- 10- Abdül kâfi, Hamasetüz-Zurefi, (Özel nüsha), 43 b.
- 11- Ebilfida, Tarih'u Ebilfidâ, Mısır, III, s. 44.
- 12- Yusuf, S. M., Islamic Studies and Culture, Lahore, 1970, s. 108.
- 13- Yakût, Mu'cemül-Büldan, Beyrut, 1957, I, 356.
- 14- el-Balâzurî, Füthu'l-Büldan, Beyrut, 1958, s. 357.
- 15- et-Taberi, Tarihu'l-Ümeme vel-Müluk, el-Matbatü'l-Huseyniyye Mısır, VI, s. 167.
- 16- Kadı er-Raşid, Kitabü'z-Zehair vet-Tuhuf, Küveyt, 1959. s. 166.
- 17- İbn, Hubeyb, Esmâü'l-Muğtalîn minel-Erşaf ver-Rakîk (Nevadirü'l-Mah-tutat), Kahire, VI, b. 166.
- 18- Encyclopediâ of Islam, I, s. 1293.
- 19- et-Taberi, VI, s. 167.
- 20- İbn Abdü Rabbih, Kitabu'l-Ikd el-Ferid, Kahire, 1944, I, s. 191.
- 21- el-Cahız, Kitabü'l-Hayevan, Mısır, 1957, VIII, s. 175.
- 22- et-Taberi, VIII, s. 280.
- 23- et-Taberi, VIII, s. 130.
- 24- Ebü'l-Fida, el-Bidaye ven-Nihaye, Mısır, 1932, IX, s. 27.
- 25- İbn Abdü Rabbih, a.g.e., VII, s. 261.
- 26- Ebü'l-Fida, el-Bidaye, IX, s. 27, 28, vd.
- 27- el-Cahız, Fezailü'l-Etrak (Resailü'l-Cahız), Kahire, 1964, I, s. 45.
- 27- Risâletü İbn Fadan, nrş. Sami ed-Dehhan, Dımışk, 1960, s. 10.
- 29- es-Sealibi, Letaifü'l-Maarif, Mısır, 1960, s. 32.
- 30- et-Taberi, VIII, s. 87.
- 31- Yakût, a.g.e., III, s. 356.
- 32- Hasan, İ. Hasan, a.g.e., I, s. 301.
- 33- Hasan, İ. Hasan, Tarihu'l-İslam Kahire, 1957, I, s. 301.
- 34- Hasan, İ. Hasan., a.g.e., I, s. 301.
- 35- et-Taberi, VIII, s. 252.